

СТОП КАДЪР

ЮБИЛЕЕН СБОРНИК В ЧЕСТ НА
ПРОФЕСОР ЛЮДМИЛ ХРИСТОВ

СОФИЯ
2017

НЕПОГРЕБВАЕМОТО ТЯЛО ИЛИ ЗА СЪПРОТИВАТА СРЕЩУ СМЪРТОНОСНАТА ВЛАСТ

Доц. д-р Мартин Канушев

Нов български университет,
департамент „Философия и социология“,
e-mail: mknoushev@gmail.com

Резюме: Статията изследва три исторически метаморфози на наказваното тяло, които са всеобхватни политически технологии: изтезаваното, затворническото и лагерното тяло. Изтезаваното тяло е приложна точка на класическата практика, защото чрез него се разкрива истината и се упражнява властта; публичното изтезание е производство на страдания, ритуал, организиран за белязване на жертвите и бляскава демонстрация на суверенната власт. Затворническото тяло е обградено от цялостна система от дисциплинарни принуди; това е тяло, което се манипулира, преформира, гресира, подчинява, отговаря, което става умело и чиито сили се умножават; полезно и послушно, покорно тяло. Лагерното тяло е абсолютно убиваемо; то е конструирано чрез тотално разрушаване на човешкия статус в резултат от унищожаването на юридическата, моралната и уникалната личност на субекта. На свой ред смъртта, като завършек на изминат житейски път, е отнета от всеки индивид; тя е анонимизирана и обезсмислена. Тук филмът *Синът на Шаул* реализира политически пробив в системата на смъртоносната власт, защото представя конкретна форма на човешка съпротива – умъртвеното тяло не трябва да бъде изпепелено, а оято и погребано, за да не бъде забравяно.

Ключови думи: власт, тяло, изтезание, затвор, лагер, съпротива

Тази статия¹ е посветена на три политически технологии на наказваното тяло: изтезаваното тяло, затворническото тяло и лагерното тяло, и на един гениален унгарски филм – *Синът на Шаул*², в който по

¹ Статията изразява моите лични благодарности и дълбока признателност към делото на живота на проф. Людмил Христов; съмишленик, приятел и колега, на интензивното общуване с когото дължа множество проникновени идеи и неподозирани открития.

² *Синът на Шаул* (Saul fia на унгарски език или Son of Saul на английски език) е произведен през 2015 г. в Будапеща, Унгария. Режисьор е Ласло Немеш, сценаристи са Ласло Немеш и Клара Ройер, оператор – Матиаш Ердели. Главната роля на лагериста Шаул се изпълнява от Геза Ръорих. Носител на множество престижни награди, сред които Оскар за най-добър чуждоезиков филм (2016 г.), Златен глобус за най-добър чуждоезиков филм (2016 г.), първа награда на филмовия фестивал в Кан (2015 г.), първа награда на филмовия фестивал в Ню Йорк (2015 г.) и т.н. Цялото действие на филма се развива през пролетта на 1944 г. между газовите камери и крематориумите в лагера на смъртта Auschwitz и отразява всекидневния „живот“ на една Зондеркоманда (Sonderkommando на немски език), към която се числи унгарският еврейин Шаул. Неговата лична дело-съдба е, вместо да изгори, да погребне тялото на 14-годишно момче, за което той твърди, че е негов син, и по този начин реално и успешно да се противопостави на политическата стратегия на смъртоносната лагерна власт – тотално и завинаги да изтрие от колективната памет на живите индивидуалният спомен за мъртвите.

неповторим художествен начин е въплътена една конкретна форма на човешка съпротива срещу упражняването на смъртоносна власт – да се опитваш да погребеш обгазено-умъртвеното тяло.

Ръководен принцип на предстоящия анализ: човешкото тяло е потопено в едно политическо поле, което е исторически специфично и динамично; властовите отношения осъществяват непосредствен захват над него; те го обграждат, бележат го, измъчват го, превъзпитават го, принуждават го към труд, производство и покорство, изграждат неговите полезни способности, експериментират с него, не рядко го унищожават, превръщайки го в абсолютно убиваемо. „Тази политическа обсада на тялото е свързана чрез сложни и реципрочни отношения с неговото икономическо използване; в голяма степен тялото е обградено от отношения на власт и господство именно в качеството си на производителна сила; но, от друга страна, установяването му като работна сила е възможно, само ако е поставено в една система на подчиненост (в която нуждата е грижливо устроен, пресметнат и използван политически инструмент); тялото се превръща в полезна сила, само когато е едновременно произвеждащо и подчинено тяло. Това подчинение не се постига единствено със средствата на насилието и идеологията; то може да бъде и пряко, физическо, да отговаря на силата със сила, да се опира на материални елементи и въпреки това да не бъде насилствено; то може да бъде пресметнато, организирано, технически промислено, може да бъде изкусно, да не използва оръжия, нито терор и въпреки това да бъде физическо. С други думи може да съществува едно „знание“ за тялото, което да не се покрива с науката за неговото функциониране, и едно владеене над неговите сили, което е нещо повече от способността за тяхното побеждаване: това знание и това владеене съставят онова, което можем да наречем политическа технология на тялото“ (Фуко 1998: 30-31)³.

3 В своята книга Наказание и социални структури, публикувана през 1939 г., Георг Руше и Ото Кирхаймер съотнасят различните наказателни режими с обществените начини на производство, които ги пораждаат и поддържат. Според тях в една робовладелска икономика, наказателните механизми имат за социална функция да доставят допълнителна работна ръка – и да създават „гражданско“ робство в допълнение към онова, което осигуряват войните и търговията. Във феодалното общество и по време, когато парите и производството са слабо развити, наблюдаваме бързо и всестранно разпространение на телесните наказания – тъй като в повечето случаи тялото е единственото достъпно човешко благо или ресурс. Изправителните домове, принудителният труд, наказателната манифактура се появяват успоредно с развитието и ускоряването на пазарните обороти на стокото производство. Но тъй като промишлената система по необходимост изисква свободен пазар на работна ръка, делът на принудителния труд постепенно намалява в наказателните механизми на ХХ в. и се заменя със затвор, който не е чисто и просто изпълнение на една присъда „лишаване от свобода“, а има преди всичко изправителни цели.

В *Нагзор и наказание* Мишел Фуко описва публичното изтезание на тялото като политическа технология, защото е прицелна точка на наказателната власт през класическата епоха. Но изтезанието е както легална, така и легитимна техника, и не трябва да грешим, като го определяме чрез крайностите на някаква беззаконна ярост. Защо? Защото, за да бъде изтезание, наказанието трябва да отговаря на три основни изисквания: на първо място то трябва да причинява известно количество страдание, което ако не можем да измерим точно, поне да можем да сравняваме и йерархизираме; смъртта е изтезание доколко, доколкото е не само лишаване от правото на живот, но и повод за, и завършек на една пресметната градация от страдания: като се започне от обезглавяването, което свежда всички страдания до един-единствен жест и един-единствен миг: нулевата степен на изтезанието – и се завърши с разчекването, което ги прави почти безкрайни, като междувреме се премине през обесването, кладата и колелото, върху което агонията трае дълго; смъртта-изтезание е изкуство да се поддържа живота в страданието, разделяйки го на „хиляди смърти“ и да се постигне, преди да настъпи края на човешкото съществуване, „най-рафинираната агония“. „Изтезанието се основава на едно количествено изкуство на страданието“, обобщава Мишел Фуко. На второ място: това наказателно производство е подчинено на правила. Изтезанието съотнася типа телесно посегателство, качеството, силата и продължителността на страданията с реалната тежест на престъплението, с личността на престъпника, с общественото положение на жертвата. Съществува един „юридически кодекс на болката“; когато наказанието е измъчване, то никога не се стоварва случайно или наведнъж върху тялото; пресмята се съгласно строго определени правила: брой на ударите с камшика, място на изгарянето с нажежено желязо, продължителност на агонията на кладата или колелото, вида на наложеното осакатяване, начина на разчекване и т.н. Всички тези елементи умножават наказанията и се комбинират по различен начин в зависимост от съдилищата и престъпленията: едно голямо физико-наказателно знание. На трето място: изтезанието е част от ритуал; то трябва да бъде белязващо по отношение на жертвата – с белега, който остава върху тялото, или с блясъка, който го съпътства, то е предназначено да позори този, който е подложен на него. Изтезанието, дори когато има за задача да „заличи“ извършеното престъпление, не завърща в правилния път на закона; то чертае върху самото тяло на осъдения знаци, които трябва да бъдат неизличими. „А спрямо правосъдието, което го налага, наказанието трябва да бъде бляскаво, то трябва да бъде за всички нещо като негова победа.

Самата крайност на извършваните насилия е част от неговата слава: това, че виновникът пъшка и крещи под ударите, не е срамен страничен ефект, а е самата церемония на правосъдието, което се показва в цялата си сила. На този факт вероятно се дължат и онези изтезания, които продължават и след смъртта на жертването: изгарянето на труповете, разхвърлянето на пепелта на вятъра, влаченето на телата върху решетки и излагането им на показ край пътищата. Правосъдието преследва тялото и отвъд всяко възможно страдание“ (Фуко 1998: 38). Следователно, публичното изтезаване не е чисто и просто телесно наказание, а представлява една политическа технология на наказваното тяло, конституирана около три елемента: то е особено производство на страдания; ритуал, организиран за белязване на жертвите; „бляскава“ демонстрация на властта, която наказва.

И така, „наказанието във вида, в който се е ритуализирало още през XVIII в., трябва да се разглежда като политическо средство. То се вписва логично в една наказателна система, при която владетелят пряко или непряко изисква, решава и изпълнява наказанията, доколкото именно той с посредничеството на закона е засегнатият от престъплението. Във всяко нарушение има *crimen majestatis*, и най-гребният престъпник е потенциален цареубиец. А цареубиецът е ни повече, ни по-малко завършеният и абсолютият престъпник, защото вместо като всеки нарушител да прекрачи някое отделно решение или желание на върховната власт, той посяга на самия принцип в лицето на физическата личност на краля. Идеалното наказание на цареубиеца би трябвало да представлява сбор от всички възможни изтезания. То би било едно безкрайно отмъщение“ (Фуко 1998: 57). И наистина, ако изтезанието е толкова дълбоко вкоренено в класическата наказателна практика, то е, защото чрез него се разкрива истината и се упражнява властта, а тялото на осъдения е превърнато в централната приложна точка на върховната суверенна присъда.

Една втора политическа технология на човешкото тяло се ражда успоредно със завладяването на социалното тяло от наказателната институция на задържането – модерният затвор. Навлизаме в епохата на „наказателната трезвост“; изчезването на празничния спектакъл и премахването на публичното изтезаване са исторически знаци за възникването на нов властови захват върху осъдените тела. Върху какво в действителност е този подчиняващ захват? Кое трябва да поразява наказанието: „душите“ или телата на престъпниците? В крайна сметка, възможно ли е да съществува безтелесно наказание? Да не се посяга на тялото, или колкото се може по-малко и то само за да се достигне

В него нещо, което не е самото тяло. Някой би възразил: но затворът, каторгата, забраната за пребиваване, депортирането или изселването, които заемат толкова важно място в модерните правни системи, са именно „физически“ наказания: за разлика от глобата или конфискацията те засягат непосредствено самото човешко тяло. По-същественото обаче е, че отношението „наказание – тяло“ вече не е същото, каквото е било в епохата на изтезанията. Сега тялото е в ролята на инструмент или на посредник: ако посягат на него, като го затварят или го принуждават да работи, то е, за да лишат индивида от една свобода, която се смята едновременно за право и за благо. Според този фундаментален принцип тялото е обхванато в една система от принуди и лишения, от задължения и отговорности. Изтезанието, самата телесна болка вече не е сред елементите, които конституират наказанието; то „не може да има за цел причиняване на физическо страдание или унижаване на човешкото достойнство“⁴. „Наказанието е преминало от изкуство на нетърпимите усещания в система на отнетите права“, заключава Мишел Фуко.

И ако правосъдието все пак се нуждае от манипулиране и уязвяване на тялото на подсъдимия, то го прави отдалеч, по строги правила и с някаква „по-висша“ цел. Несъмнено наказанието е престанало да бъде съсредоточено върху изтезанието като техника, предизвикваща страдание; негов основен обект е станала загубата на някакво благо или право. Но едно наказание като принудителния труд и дори затвора – чистото и просто лишаване от свобода – винаги е придружавано от някакво добавъчно наказание, засягащо тялото: лишения, ограничения, изолация, насилие. Накратко, затворът и днес предполага някаква степен телесно страдание: наказанието наистина е трудно отделимо от определен минимум физическа болка. Следователно, модерното правосъдие съдържа един елемент на „мъчение“, който не е напълно овладян, но който все повече и повече се забулва от една безтелесна наказателна практика. Но ако наказанието и под най-строгите си форми вече не е насочено срещу тялото, върху какво тогава упражнява то своята власт? Отговорът от почти три века насам е все същият: „След като не е тялото, значи е душата“; на смяна на изкуплението, което се развихря върху тялото е

4 Според чл. 36 на действащия в Република България Наказателен кодекс „(1) Наказанието се налага с цел: 1) да се поправи и превъзпита осъденият към спазване на законите и добрите нрави, 2) да се въздейства предупредително върху него и да му се отнеме възможността да върши други престъпления и 3) да се въздейства възпитателно и предупредително върху другите членове на обществото. (2) Наказанието не може да има за цел причиняването на физическа болка или унижаване на човешкото достойнство“ (Наказателен кодекс 1968: 28).

дошло едно наказание, което въздейства върху сърцето, мисълта, волята, нагласите и емоциите. Сега правосъдието трябва да насочи своята власт и своето знание срещу тази безтелесна реалност. Странен исторически обрат, защото „В нашите общества наказателните системи се вписват в една политическа икономия на тялото – даже да не прибавят до зроби и кървави наказания, даже когато използват „меките“ методи на затваряне и изправяне, винаги става дума именно за тялото и за неговите сили, за тяхната полезност, за тяхната покорност, за тяхното разпределение и подчинение... Човекът, за когото ни говорят и когото ни приканват да освободим, е вече сам по себе си резултат от едно подчиняване, много по-дълбоко от самия него. „Душата“, която живее в него, благодарение на която той намира своето съществуване, е част от господството, което властта упражнява върху тялото. Душата – резултат и оръдие на политическата анатомия; гушата – затвор на тялото“ (Фуко 1998: 35).

Междино обобщение: в края на XVIII в. съществуват три начина на организация на наказателната власт, три политически технологии на човешкото тяло. Първият се основава на монархическото право, където наказанието е церемония на пълновластието; то използва ритуалните белези на откъсването, което налага върху тялото на осъдения и разгръща пред публиката една сцена на страх, която е толкова по-въздействаща, колкото по-нагминаващо собствените си закони е физическото присъствие на владетеля и на неговата власт. Другите два са свързани с превантивната и изправителна философия за едно право на наказване, което реално принадлежи на цялото общество, но те се различават значимо според използваните техники. „В проекта на реформаторите наказанието е процедура по преквалифициране на индивидите като правни субекти; тя използва не белези, а знаци, кодифицирано множество от представи, чието бързо разпространение и максимално широк прием трябва да осигури картината на наказанието. А в проекта за затворническа институция наказанието е техника за оказване на принуда върху индивидите; то пуска в действие средства за гресирание на тялото – а не знаци – чрез следите, които оставя в поведението под формата на навици и предлага създаването на специална власт, която да изпълнява наказанието. Владетелят и неговата сила, общественото тяло, административният апарат. Белег, знак, следа. Церемония, представа, упражнение. Победен противник; правен субект, когото преквалифицират; индивид, подложен на пряка принуда. Тяло, което изтезават; гуша, чиито представи се манипулират; тяло, което гресират“ (Фуко 1998: 137).

Следователно проблемът е следният: защо именно затворническият

модел на наказателна власт и на физическото упражняване на наказанието е спечелил политическата битка? Защото класическата епоха е преоткрила тялото като обект и прицелна точка на властта, разбира се, по един исторически нов начин. Не е трудно да бъдат намерени знаците на фокусираното внимание, което сега се обръща на тялото – на тялото, което се манипулира, което се формира, което се гресира, което се подчинява, което точно отговаря, което става ловко и чиито сили се множат. Несъмнено тук централното понятие е „покорност“, което неразривно свързва познаваемото и анализируемото с полезното и манипулируемото тяло. Покорно е онова тяло, което може да бъде овладяно и използвано, да бъде променяно и усъвършенствано. И ако наистина във всяко общество тялото е плътно обградено от сили, които му налагат ограничения, забрани и задължения, то вече е налице една нова съвкупност от техники за принуда. Според Мишел Фуко на първо място сред тях е градацията на контрола: тялото не бива третирано като единна маса и неразчленимо единство, а е обработвано на части; върху него се упражнява фина принуда и се въздейства на равнището на механиката – движения, жестове, пози, бързина: едно крайно детайлизирано властване над гейното тяло. На второ място – обектът на контрол: той не включва значимите елементи на поведението или на езика на тялото, а икономичността, ефикасността на движенията, тяхната вътрешна организираност, принудата се отнася до силите, а не до знаците; единствената церемония, която има значение, е ритуала на упражнението. На трето място – модалността: тя включва непрекъснато упражняване на принуда над самия процес на дейността, а не над резултатите от него, с помощта на един кодекс, позволяващ да бъдат контролирани отблизо времето, пространството, движенията. Тези методи, които позволяват наблюдаването на действията на тялото в детайли и осигуряват постоянното подчиние на неговите сили, като им налагат отношение на полезност-покорност се наричат „дисциплини“; те са обобщени формули на господство.

„Историческият момент на дисциплините е моментът, когато се ражда едно изкуство на човешкото тяло, което не цели само нарастването на неговите умения, нито задълбочаването на неговата полезност, а формирането на едно отношение, което по силата на същия механизъм го прави толкова по-послушно, колкото е по-полезно, и обратното. По този начин се формира една политика на принудите: на обработването на тялото, на премереното манипулиране на неговите части, жестове, поведение. Човешкото тяло е вкарано в една машина на властта, която го дълбае, разчленява и съчленява отново.

Една „политическа анатомия“, която е същевременно и „механика на властта“, е в процес на зараждане; тя определя как могат да бъдат владени телата на другите, не само за да правят това, което желаем, но и за да действат така, както искаме, с техниките и с бързината и ефективността, която им определяме. По този начин дисциплината произвежда подчинени и обучени тела, тела „покорни“ (Фуко 1998: 148).

И, разбира се, нейният концентриран образ е наказателната институция на задържането – модерният затвор, който заедно със своята изправителна технология трябва да бъде повестен именно тук: в точката, където кодифицираната да наказва власт се превръща в една дисциплинарна власт по надзираване; в точката, където универсалните наказания на законите започват изборително да се прилагат към винаги едни и същи индивиди; в точката, където превъзпитаването на правния субект чрез мъчение става полезно гресирание на престъпника; в точката, където правото се преобръща и преминава във външната спрямо него сфера, а контра-правото става действително и институционализирано съдържание на юридическите форми. В подобен случай онова, което генерализира властта за наказване, е не универсалното съзнание за закона във всеки един правен субект, а регулярният обхват, безкрайно състената и непроходима тъкан от дисциплинарни техники за всекидневен надзор, постоянен надзор и оптимална нормализация.

И още един факт: затворническата институция се конституира вътре в съдебния апарат, едва когато сред цялото социално тяло са били изработени процедурите за разделяне и класифициране на индивидите, за тяхното закрепване и пространствено разпределяне, за поддръжането им, за извличането от тях на максимум време и максимум сили, за гресирането на техните тела, за кодирането на цялостното им поведение, за поддръжането им в недопускаща никаква пропуск видимост, за формирането около тях на цял апарат за наблюдение, записване и регистриране, за конституирането относно тях на едно знание, което се натрупва и централизира. Властта за превръщане на индивидите в покорни и полезни чрез прецизна работа върху техните тела, очертава институцията затвор, преди законът да го определи като своето универсално наказание. На прага на модерността едно ново законодателство дефинира наказателната власт като обща функция на цялото общество, която се упражнява по еднакъв начин върху всички негови членове и в която всеки от тях е равностойно представен; но превръщайки задържането в универсално наказание, именно същото законодателство въвежда процеду-

ри на господство, характерни за един особен тип власт. Правосъдие, което се нарича „егалитарно“, съдебен апарат, който се представя за „автономен“, но е обхванат от асиметриите на дисциплинарните принуди – такава е социалната констелация на раждането на модерния затвор. В действителност една теза е напълно вярна: затворът никога не е представлявал най-напред лишаване от свобода, на което впоследствие са предали техническата функция да поправя; от самото начало той бил „законово задържане“, натоварен с изправително допълнение, или пък начинание по видоизменяне на индивидите, което чрез лишаването от свобода може да функционира вътре в самата правна система. Следователно още от началото на XIX в. наказателното затваряне едновременно обхванало и лишаването от свобода, и техническото преобразуване на осъдените. Превръщайки се в законово наказание, затворът натоварил с нова стойност юридикологическия въпрос за правото да се наказва с всички онези проблеми, които кръжат около технологиите за поправяне на индивидите.

Да повторим с Мишел Фуко – „завършени и строги институции“: „затворът трябва да бъде изчерпателен дисциплинарен апарат. В няколко смисъла: той трябва да се заеме с всички аспекти на индивида, с неговото физическо гресирание, със способността му за труд, с всекидневното му поведение, с моралната му нагласа, с неговите предразположения; затворът е „вседисциплинарен“: въздействието му върху индивида трябва да бъде непрекъснато: безспирна дисциплина. Накрая той дава почти пълна власт върху задържаните; има своите вътрешни механизми за потискане и наказване: деспотична дисциплина. И трябва да бъде най-моцната машинария за придаване на нова форма на извратения индивид; неговият начин на действие е принудата на всеобхватното възпитание“ (Фуко 1998: 250). Накратко, затворът не е просто социално продължение на законодателната, полицейската или съдебната институция, които са му делегирани правото да бъде строго лишаване от свобода; той винаги е натоварен с изправително допълнение, с власт, която се стреми да бъде суверенна. А модерното право и правосъдие могат да функционират ефикасно, само ако той представлява цялостно начинание по превъзпитанието на осъдените. И ако юридикологическият фундамент на наказателното задържане наистина е лишаването от свобода – номиналната същност на затварянето, то затворът бива социално оправдаван единствено чрез своите резултати от поправянето. Оттук и седемте принципа, които изграждат тази политическата технология. Принцип на коригирането: наказателното задържане има

за същностна и неотменима функция преобразуване на поведението на осъдените. Принцип на класифицирането: осъдените трябва да бъдат изолирани според тежестта на престъплението, според техния пол и възраст, според тяхното криминално минало; но преди всичко според използваните поправителни техники, фазите на преобразуването и настъпилите промени в личността им. *Принцип на модулирането*: разгръщането на наказанията трябва да се променя според индивидуалността на задържаните, постигнатите позитивни или негативни резултати, проявите на напредък или непоправимост. *Принцип на труда като задължение и като право*: трудът е една от най-важните части на преобразуването и на постепенното ресоциализиране на задържаните; той не е допълнение и утежняване на наказанието, а смекчаване, лишаването от което вече е невъзможно. *Принцип на наказателното образование*: то едновременно е предпазна мярка в интерес на обществото и задължение пред всеки един задържан; налаганото на затворника цялостно третиране трябва да се стреми към изграждане на неговото общо и професионално образование, към неговото създаване, подобряване и повишаване. *Принцип на техническия контрол по задържането*: режимът в затвора трябва да бъде осъществяван от специализиран персонал, който притежава необходимите знания, морални и технически способности денонощно да бди над правилното формиране на осъдените. *Принцип на добавъчните институции*: наказателното задържане ще бъде следвано от мерки за контрол и подпомагане чак до окончателното реадаптиране на бившия затворник. Успешното затвърждаването на резултатите от поправянето е дълъг и сложен процес, който обхваща социалното, трудово и семейно интегриране на освободените.

Една трета политическа технология на тялото се ражда на прага на XX век в резултат от възникването и разпространението на „наказателния“ лагер⁵, чиято вътрешна организация пункт по пункт се проти-

5 Ето нацистският вариант на пътя към лагерите: подготовителните разпоредби, които ще се превърнат не след дълго в модел за следване в други страни, обхващат следните фази. Първо, въведена е отличителната жълта звезда (1 септември 1941 г.). Второ, изменя се закона за гражданството, с което евреи не може да бъде считан за германски гражданин (преди това се лишени от германско гражданство евреите на територията на Райха – Германия, Австрия, Моравия и Бохемия), ако живее извън границите на Райха (откъдето следва да бъде депортиран). Трето, издадено е постановление, според което цялото имущество на германските евреи, които са загубили гражданството си, се конфискува в полза на Райха (25 ноември 1941 г.). Подготовката достига своя връх чрез споразумението между Ото Риенак, министър на правосъдието и Хайнрих Химлер, чрез което правосъдието се отказва от своята юрисдикция над „поляци, руснаци, евреи и цигани“ в полза на СС. Налага се депортираните в Терезиенщад да бъдат покрити с малко по-различни директиви, тъй като този лагер се намира

Вопоставя на затвора, и чийто начин на социално функциониране не би могъл да бъде разбран в юридически термини. В това се състои и фундаменталната разлика на реалността на лагерното тяло – нито в наказателната колония, каторгата или депортирането, нито при изтезавашото или изправителното наказание, човешките същества, както показва Хана Арент, са превърнати в „абсолютно убиваеми“. Ключовият въпрос е при какви социални предпоставки невъзможното става възможно, не-реалното – реално, а желаното – действително. Гениалната простота на новото, непознато в цялата човешка история преди ХХ в. „престъпление срещу човечеството“, се състои в методичното разрушаване на човешкия статус в три фази: 1) Унищожаване на юридическата личност на субекта чрез лишаване от права; 2) Унищожаване на моралната личност на субекта чрез обезсилване на съвестта; 3) Унищожаване на уникалната идентичност на личността на субекта чрез заличаване на човешката способност за спонтанност на мисълта, и следователно на действието.

Лишаването от права в действителност означава елиминирането на всеки възможен юридически статус, включително и статуса престъпник, криминален или рецидивист. Ето как в нацистка Германия на практика е реализирано „убийството на юридическата самоличност на човека“: това се постига, от една страна, като определени групи от населението се поставят извън закрилата на закона, а с властовия инструмент на генационализацията беззаконието е легитимирано; и от друга – с изваждането на концлагерите от стандартната наказателна система и подбор на контингенти за тях без оглед на легитимна правна процедура, според която на всяко престъпление съответства пред-

на територията на Райха, следствие на което евреите в него не се превръщат автоматично в хора, изгубили гражданството си. За такива случаи на „привилигирани категории“ е използван един стар германски закон от 1933 г., който позволява да правителството да конфискува имущество, използвано за „враждебни на нацията и държавата“ дейности. Този вид конфискация се прилага обикновено спрямо полигическите затворници и въпреки, че евреите не принадлежат към тази категория – всички концентрационни лагери в Германия и Австрия стават „юденрайн“ най-късно до есента на 1942 г. – е необходима само още една последна законодателна мярка, приета през март 1942 г., която обявява всички депортирани евреи за „врагове на нацията и държавата“. Според коференцията Ванзее (януари 1942 г.) „окончателното решение“ е трябвало да се приложи към всички европейски евреи, чийто брой е изчислен на около 11 000 000. На 30 юни 1943 г. Германия, Австрия и Прифекторатът, т.е. Райхът, са обявени за „юденрайн“. Мерките срещу източните евреи са резултат не само на антисеметизма; те са част от една всеобхватна демографска политика, вследствие на което поляците ще споделят същата съдба като евреите – геноцидът – стига германците да спечелят войната. Това изобщо не е предположение, а напротив – поляците в Германия вече са заставени да носят отличителна значка, в която латинската буква „P“ замества еврейската звезда, а навсякъде именно това е първата мярка, предприета от полицията за институционализиране на процеса на унищожение“ (Арент 1993: 209).

видимо наказание. На свой ред криминалните престъпници обикновено биват изпращани в лагерите едва след изтичане на затворническата им присъда. При всички обстоятелства различните категории, събрани в лагерите са наблюдавани внимателно – евреи, душевно и заразно болни, представители на отмиращи класи, за да не са способни нито за нормална, нито за престъпна дейност. Това на свой ред показва, че „превантивният арест“ е използван само като „предпазна полицейска мярка“; мярка, която отнема способността на човек да действа. Отклоненията от подобно правило в Съветска Русия следва да се припишат на катастрофалния недостиг на места в затворите и на желанието – останало фактически неосъществено – цялата наказателна система да бъде превърната в система от различни по вид трудови лагери.

И в нацистка Германия, и в Съветска Русия, наличието на криминални в лагерите е необходимо за потвърждаване на официалните твърдения, че тази институция е предназначена именно за асоциални елементи⁶. Всъщност мястото на престъпниците не трябва да е в тях – най-малкото защото е много по-трудно да се заличи юридическата самоличност у виновника, отколкото у свършено невинния. И неизменното въдворяване на рецидивисти е реална отстъпка от държавата спрямо обществото, което по този начин по-лесно свиква с наличието на лагери. От друга страна, за да се запази самата концентрационна система, докато в една страна не е премахнато правораздаването, престъпниците се изпращат в лагерите винаги след изтичането на присъдата им, следователно когато те вече имат право да излязат на свобода. Накратко, лагерите в никакъв случай не бива да се превръщат в предвидима наказателна мярка за точно определени нарушения на закона.

Както показва Хана Арент, към първоначалната смес от политически и криминални престъпници в руските и германските концлагери скоро се добавя и трета съставка, която бързо се превръща в преобладаваща. Мнозинството вече се състои от хора несторили нищо, което било в тяхното собствено, било в съзнанието на полицията да може логически да се приеме като повод за арест. В Германия от 1938 г. насетне това са еврейските маси, в Русия – която и да било група, навлякла си

6 „И Гестапо, и СС винаги са смятали, че от изключително значение е в лагерите да се смесват хора от различни категории. Няма лагер, чиито обитатели да принадлежат изцяло към една категория. В Съветска Русия още от самото начало обичайна практика е да се смесват политически затворници и криминални елементи. През първите десет години съветска власт левите политически групировки се радват на известни привилегии и едва след цялостното разгръщане на тоталитарния характер на режима, след края на 20-те години политическите затворници официално започват да се разглеждат като по-низши от обикновените престъпници“ (Арент 1993: 197).

немилостта на властите по причини, нямащи нищо общо с дейността ѝ. Именно тези групи от невинни във всяко отношение хора са най-подходящи за цялостния експеримент върху разграждането на юридическата самоличност у човека и поради това и количествено, и качествено съставляват основната част от лагеристите. Съгбата на тази трета група от съвършено невинни хора е най-тежка: към нея често са прибавяни и политически, и криминални затворници, които губят защитата на различието, че са извършили нещо, и вече изцяло са изложени на произвола на съгбата. Крайната цел, частично постигната в Съветска Русия и ясно изразена през последните етапи от съществуването на нацистка Германия, е всички задържани в лагерите да се вляят в категорията на невинните.

Докато разделението на лагерниците на различни категории е само тактическа или организационна мярка, то действително произволният подбор на жертвите разкрива основополагащия принцип на тази „наказателна институция“⁷. Ако лагерите зависеха единствено от наличието на политически противници, те едва ли биха просъществували след първите години на тоталитарните режими⁸. В Германия след 1938 г. категорията на невинните се попълва масово с евреи; в Русия тя се представя от отделни групи от населението, които по различни причини са изпаднали в немилост. Но докато в Германия истински тоталитарен тип лагер, побрал огромни маси напълно невинни хора, се установява през 1938 г., в Русия това става в началото на тридесетте години – до 1930 г. повечето концлагеристи са все още криминални престъпници, контра-революционери и политически. След този момент в лагерите попадат

7 Противовес на хаотичния подбор на лагеристи са категориите, на които те биват разделени още с пристигането си – съвършено безсмислени само по себе си, но удобни от организационна гледна точка. В германските лагери са разграничени криминални престъпници, политически, асоциални елементи, вероотстъпници и евреи – всичките със свои отличителни знаци. Прилаган отначало за предотвратяване на всякаква солидарност между лагерниците, този похват се оказва особено ценен, тъй като не позволява на никого да разбере дали неговата категория е по-низша или по-висша спрямо останалите. В Германия тази непрестанно изменяща се, падантично организирана структура придобива привидна стабилност, защото при всички случаи евреите остават най-долу. Ужасяващото обаче е, че лагерниците се отъждествяват с тези категории, сякаш те представляват някакъв последен автентичен остатък от правна нормативност. Като че ли именно тези категории обещават пределна надежда за предвидимо отношение като някаква последна, и поради това жизнено важна юридическа идентичност.

8 Ако вземем за пример броя на лагерниците в Бухенвалд след 1936 г. ще се убедим, че задържаните невинни са крайно необходими за съществуването на лагерите. На практика от лагерите нямаше да остане и помен, ако Гестапо се бе придържало само към принципа за изолиране на опозицията, защото през 1937 г. Бухенвалд е с по-малко от 1000 лагерници и е пред закриване, преди да се вляят 20 000, осигурени от ноемврийските погроми, извършени през същата година.

толкова много невинни, че наистина е трудно те да бъдат класифицирани – представители на „отмиращите класи“, хора, влезли в контакт с чужда страна, руснаци от полски произход, селяни, чиито населени места са унищожени, депортирани народи, уволнени войници, бивши военнопленници и т.н. Целта на една произволна система е окончателно да смаже гражданските права на цялото население, което в крайна сметка ще се окаже извън закона в собствената си страна. Унищожаването на юридическата самоличност е ключова предпоставка за тоталното господство над човека. И това е валидно не само по отношение на специални категории, като политическите или криминалните, а за всеки жител на тоталитарното общество, съответно на тоталитарната държава. Всяко ограничаване на произволното преследване на определени политически или религиозни мнения, на различни интелектуални, морални или сексуални типове поведение, на редица новоизмислени престъпления в действителност ще обезсмисли съществуването на лагерите, защото ще доведе до изграждането и прилагането на нова правна система, която неминуемо би конституирала юридическа самоличност на човека.

Вторият ход в успешната „подготовка на живи трупове“ е унищожаването на моралната личност на субекта чрез обезсилване на съвестта, което предполага да се „убие нравствеността у човека“. Това според Хана Арендт се постига най-вече като за първи път в човешката история е премахната възможността за героизъм или мъченичество. Няма очевидци, няма свидетелства, няма гробове, освен масови: да покажеш от кой момент нататък смъртта не може да бъде забравена, означава да ѝ придатеш смисъл; да действаш отвъд собствената си смърт. Добре знаем, че всеки жест, за да има смисъл, трябва да притежава социална значимост. А в лагерите стотици хиляди живеят в абсолютна усамотеност: ето защо, каквото и да се случи, гласът никога няма да се чуе; те са неотменима част от всеобхватно организираното забвение, в което потъват не само обществено важните фигури, но и семействата и приятелите на жертвата. Скръбта и спомените веднага се забравят. „В цялата си история западният свят, дори в най-мрачни и най-кръвави периоди, е гарантирал на убития враг правото да остане в паметта на живите – истинско признание на факта, че всички сме смъртни (и само смъртни). Лагерите обаче налагат на самата смърт анонимност (като не допускат да се установи дали определен затворник е жив или мъртъв) и така напълно я обезсмислят като завършек на изминат житейски път. Те отнемат на индивида собствената му смърт и доказват, че оттук нататък нито нещо му принадлежи, нито той принадлежи на нещо. Смъртта му просто налага печат върху факта, че някога реално

е съществувал“ (Арент 1993: 190).

На този унищожителен удар върху нравствеността на индивида може да се противопостави единствено човешката съвест, според която е по-добре да паднеш като жертва, отколкото на живееш в ролята на палач. Тоталитарният режим постига най-чудовищната си победа в мига, когато успява да откъсне нравствеността на човека от индивидуалното бягство и превръща гласа на съвестта в двусмислен съветник. Нима човек би могъл да реши нещо, когато е изправен пред избор дали да издаде своите приятели и да ги изпрати на смърт, или да предпочете гибел за децата си, за които е изцяло отговорен; когато дори самоубийството неминуемо би довело до изстребване на цялото му семейство? Действителният избор вече не е между добро и зло, а между едно убийство и друго убийство⁹. Кои би могъл да реши моралната „дилема“ на гръцката майка, която нацистският войник принуждава сама да посочи, кое от трите ѝ деца да убие, за да живеят другите две?

Третата и последна стъпка към „масово производство на живи трупове“ е унищожаването на уникалната самоличност чрез тотално заличаване на човешката способност за спонтанност на мисълта, и следователно на действието. Именно тази човешка индивидуалност очевидно най-трудно се разрушава, и дори унищожена, най-лесно се възстановява. Както показва Хана Арент пътищата за смазването на човешката уникалност фактически са безброй: то започва с чудовищните условия при транспортирането – стотици голи тела, наблъскани във вагоните като добитък, прилепнали едно до друго почти до неразличимост, лашкани с дни до безкрай по цялата територия; минава през пристигането в лагера и обмисления шок от първите часове – бръсненето на главите, обличането в затворнически грехи, „бродирането“ на наказателните номера – и завършва с мъченията, прилагани така, че да не водят до физическа смърт или поне не бързо. В крайна сметка всички тези методи имат една обща цел: да манипулират човешкото тяло с безкрайните му възможности да изпитва болка, но именно по начин, че да се постигне неотвратимо разрушение на човешката личност. Но действителният ужас започва, едва когато ръководството на германските лагери се поема от специалните части на СС. Спонтанните безчинства отстъпват място на абсолютно хладнокървно и системно унищожаване на

9 Създавайки условия, при които съвестта вече не е адекватна и става невъзможно да сториш добро, съзнателно организираното въвличане на всички в престъпленията се разпростира и върху самите жертви, за да се постигне тяхното пълно съучастие. За целта на лагерниците се оставя възможността да правят избор, но не между добро и зло, а между едно зло и друго зло, и то именно за да може да се привлече жертвата към извършването на престъплението срещу самата нея.

човешки тела с една-единствена цел: да се изличи човешкото достойнство. Смъртта вече се избягва или се отлага за неопределено време, а животът се състои в своеобразно „пребиваване“ по нейните граници. Лагерите се превръщат в „учебни полигони“¹⁰; в „експериментални лаборатории“ за тотално деконструиране на тялото.

Междинно обобщение: успешното заличаване на Юридическата самоличност и смазването на нравствеността у човека правят унищожаването на неговата индивидуалност максимално успешно. Окончателният резултат: милиони хора закрачват безропотно с наведени глави към газовите камери; не съществуват опити да повлекат със себе си някои от своите палачи; само на места избухват единични бунтове на съпротива; дори при освобождението на пръсти се броят спонтанните убийства на надзиратели. Защо? Защото смазаната човешка индивидуалност означава смазана спонтанност на мисълта и действието, заличена способност да започнеш със собствени сили нещо, което надхвърля първичните реакции спрямо средата и обстоятелствата¹¹. И защото понятието „човек“, „човешка същност“ или „човешка природа“ и реалността, която стои зад него е унищожена; тя е сведена до съвкупност от първични инстинкти, които „ръководят“ поведението: това вече са прозрачни тела с човешки лица, които съвършено безотказно се отправят към собствената си смърт. Това е и истинската победа на концентрационната система: „Триумфът на СС изисква изтерзаната жертва да тръгне безропотно към бесилото, предавайки се до такава степен, че се отказва от собствената си самоличност. Желанието на есесовците да смажат човека галеч не е безпричинно, не е произволна проява на садизъм. Те знаят, че онази система, която успява да съсипе своята жертва, преди да я качи на ешафода е относително най-успешната за заробването на цял народ. Няма по-вцепеняваща гледка от тези върволици човешки същества, крачещи като чучела към смъртта си. Които

10 Няма съмнение, че при „изтребванията“ се е целяло да се елиминират всякакви лични мотиви и емоционални състояния, и по този начин зверствата да бъдат сведени до минимум. За това говори и факта, че неколцината лекари и инженери, на които е било поверено поддържането на газовите камери, непрекъснато въвеждали подобрения не само за да се повиши производственият капацитет на фабриките за трупове, а и за да се ускори и съкрати агонията.

11 Тук трябва да се посочи и смазващо малкия брой самоубийства. Те са много по-чести при ареста и депортирането отколкото в самия лагер, което се обяснява и с факта, че в него се предприемат всички възможни мерки за предотвратяването им, тъй като самоубийството е спонтанен човешки акт. От данните за Бухенвалд личи, че на самоубийства се дължат не повече от 0,5% от смъртните случаи, и че средно на година има едно-две самоубийства, макар че общият брой на смъртните случаи достига до 3516. От докладите за съветските лагери се вижда същото положение.

я види, неминуемо се пита: „Как са били докарани дотук, с каква власт разполагат господарите на тези хора?“ – и извърща поглед, изпълнен с горчива болка, но и смазан“ (Арент 1993: 206).

И така, идеалният модел на „наказателен“ лагер логически е завършен: той представлява „експериментална лаборатория за тотално господство“ или с други думи: „фабрика за производство на смърт“. Налице е обаче съществена разлика между първоначалното предназначение на лагерите и тяхното определение като политически средства. В революционния период на бъдещия тоталитарен режим, както в нацистка Германия, така и в Съветска Русия те са техническо средство за системна разправа с политическия враг. Но едва след установяването на пълната власт над огромни маси от население, тоталитарните режими откриват в лагерите изцяло ново предназначение; те ги превръщат в безпрецедентен социален феномен, който е насочен не срещу един реален или действащ враг на режима, а срещу „обективния враг“. Поради това те се характеризират с една крайно важна и исторически нова черта – начинът, по който те функционират, макар и не фактът на тяхното съществуване, се гържи в пълна тайна от цялото население, включително от високите равнища на партийната йерархия. В действителност на власт идва секретът за тайната полиция, чието дело е свеждането на обективните врагове до лагерници и тяхното унищожение в тайна.

Да си обективен враг не означава да си реално заподозрян за извършването на враждебни действия, а да си посочен и обявен в идеологията на режима за такъв. Оттук и съществената разлика между „опасен за държавата“ и „враждебен към държавата“: първата категория включва обективно качество, независимо от волята и поведението на конкретния индивид. Мерките за сигурност, които предпазват националната общност от заплахата, имат за цел да премахнат опасните личности, независимо от постъпката, евентуално извършена от тези хора; това означава да премахнат обективната опасност. Но не става дума за индивид, чийто опасни мисли трябва да бъдат провокирани или чието минало оправдава насоченото срещу него подозрение, а за един патологичен субект, който подобно на „вирус“ е носител на зараза; носител на опасни за държавата тенденции, и поради това непринадлежащ на националната общност. Следователно, понятието обективен враг е централен и неотменим елемент от функционирането на тоталитарните режими; то надживява всички – първоначални и последващи – политически противници на новата власт, като в зависимост от динами-

ката на обстоятелствата се „разкриват“ нови и нови врагове¹². Именно това понятие, чието конкретно съдържание се променя в зависимост от особеностите на политическата ситуация и позволява да се обяви война на нова група от населението, след като предишната е напълно унищожена, много точно приляга на историческия факт, многократно възпроизвеждан от тоталитарните режими – в действителност те не представляват „управление“ в какъвто и да било традиционен смисъл, а „движение“, което в своя възходящ ход постоянно се натъква на препятствия и е задължително да ги отстрани. И ако наистина може да се говори за правно мислене в рамките на тоталитарната система, то неговото централно понятие не е друго, а обективният враг.

И така, всички подготвителни условия са налице: от една страна, имаме всеобхватната и постоянно обновявана категория обективен враг, а от друга – лагера като „абсолютно и съвършено пространство на изключението“¹³. Задачата вече е проста: тя се свежда чрез инструмента на тайната полиция, обективните врагове да бъдат превърнати в лагерни тела, и следователно да бъдат унищожени. Лагерите играят ролята на лаборатории, в които на практика се доказва основната теза на тоталитаризма, че всичко е възможно. В сравнение с тази централна задача всички останали са второстепенни – включително медицински-

12 Нацистите, предусетили окончателното изстребване на евреите, вече са предприели необходимите подготвителни стъпки за унищожаването на полския народ, а Хитлер междувременно замисля заличаването на определени категории германци. Още през 1941 г., на съвещание на служителите в неговия щаб, се предлага спрямо полското население да се приложат наредбите, по силата на които евреите преди това са подготвени за лагерите на смъртта. Що се отнася за плановете на Хитлер за германския народ, по време на войната Фюрерът замисля въвеждането на Закон за здравето на нацията: „След всеобщ ренгенов преглед на Фюрера ще бъде представен списък на болните, най-вече на страдащите от белодробни и сърдечни заболявания. Въз основа на новия закон за здравето на Райха... тези семейства не ще могат в бъдеще да останат сред обществото и ще им бъде забранено да създават деца. Съдбата им ще бъде определена съгласно следващите заповеди на Фюрера“ (Арент 1993: 199). Броят на хората, които „не ще могат за останат сред обществото“, би представлявал значителна част от германското население; болшевиките, започнали с потомците на предишните доминиращи класи, насочват терора срещу кулаците (в началото на 30-те години), а след тях към руснаците от полски произход (между 1936 и 1938 г.), към татарите, поволжките немци по време на войната, към бившите военнопленници и подразделенията от окупационните части на Червената армия след войната, а с основаването на еврейската държава – и срещу руските евреи. едно зло и друго зло, и то именно за да може да се привлече жертвата към извършването на престъплението срещу самата нея.

13 В Съветска Русия се разграничават три донякъде „независими“ системи от лагери. Най-напред са групите за истински принудителен труд, които живеят относително свободно с присъди за точно определен срок. След това са концлагерите, където човешкият материал се подлага на жестока експлоатация и смъртността е изключително висока, но все пак са организирани за труд. И на края – лагерите на смъртта, за чиито обитатели никой не се и сеща, и те систематично измират от глад.

те опити, като в тях по принцип са провеждани всякакви експерименти. Проблемът е как да се произведе нещо несъществуващо, а именно, човешко същество, подобно на другите животински видове, чиято една-единствена „свобода“ да остане „запазването на вида“. Целта на лагерите не е просто да се унищожават хора и да се смаже човешката личност; те служат и за заличаване на самата човешка спонтанност като начин на поведение и превръщането на човека в същество по-низше от животните. При обичайни обстоятелства това е невъзможно, защото спонтанността е свързана не просто с човешката свобода, но и със самия живот и никога не може да бъде напълно заличена. Единствено лагерите позволяват подобен експеримент, поради което те не само са най-тоталитарното общество, осъществявано някога, но и ръководен идеал на тоталното господство. Нещо повече, тоталитарното господство укрепва или запада успоредно с укрепването или западането на концентрационната система, защото именно лагерите представляват същинската централна институция на тоталитарната власт, където човека бива превърнат в „безропотно животно“. На свой ред всички наказания, теоретично обосновани от правото и предвидени от законовата система вече нямат никакъв смисъл; те, както казва Хана Арент, се превръщат в „празни приказки“. Какъв смисъл има понятието убиец, когато се изправим лице в лице с масово производство на човешки трупове? В света на „живите мъртъвци“, сведеният до съвкупност от физиологични реакции човек е отделен радикално от всичко, заложено в него. Но най-страшното в лагерите, че изпратените там, дори да оживеят, са откъснати много по-безнадеждно от света на живите, отколкото ако бяха покойници – терорът налага тотална забрава. Тук убийството е напълно безлично: човек може да умре било от системни мъчения или хроничен глад, било просто защото лагерът е пренаселен и излишните трябва да се ликвидират. И обратното, ако притокът на човешки материал намалее¹⁴ и се появи опасност да останат малко затворници, веднага пристига заповед смъртността да бъде снижена. В лагерите човешката смърт е превърната в безкраен процес, тъй като едновременно успешно е възпрепятствано както живеенето, така и умирането.

Да разгледаме принудителния труд, който е отличителна черта на съветската система от лагери. На пръв поглед сравнението ни се струва коректно – и трудът в затворите, и наказателните колонии

14 Както се случва в нацистка Германия към края на 1942 г., при което Химлер разпорежда всички лагерни коменданти „на всяка цена да снижат смъртността“. Причината е, че от 136 000 изпратени 70 000 са издъхнали по време на транспортирането или веднага след това. По-късни сведения от Съветска Русия категорично потвърждават, че след 1949 г. смъртността в лагерите, достигаща преди това 60%, системно се понижава – вероятно поради всеобщия и остър недостиг на работна ръка.

или каторгата, и заточението или изгнанието, и дори робството ни изглеждат подходящи за изследване на съществуването в лагера. Но при по-прецизно вглеждане сравнението става невъзможно: принудителният труд като вид наказание винаги е ограничен по времетраене и по степен. Осъденият запазва правата си над своето собствено тяло – той не познава абсолютното изтезание и господство над себе си. Изгнанието отправя заточеника от една част на света към друга негова част, също населявана с хора, без да го изключва напълно от „социума“ на човешките същества. През цялата човешка история робството е било обществено регулирана институция – за разлика от лагеристите, робите никога не са били откъсвани от средствата си, следователно и от закрилата на своите събратя, а и като оръдия на труда са притежавали определена цена; като нечия собственост – определена стойност. Лагеристът няма цена, защото във всеки миг може да бъде заменен с друг; никой не знае кой е собственикът му, защото никой никога не го е виждал. От гледна точка на „нормалното“ общество той е съвършено излишен, макар трудът му да се използва в периоди на остър недостиг на работна сила, както в Съветска Русия и в нацистка Германия по време на войната. Като властова инстанция лагерите не се изграждат, за да произвеждат продукт – единствената им неизменна функция е да финансират собствения си надзорен апарат; следователно от икономическа гледна точка те съществуват заради самите себе си. Какъвто и човешки труд да се полага в тях, при други равни условия, той би бил по-качествен и по-евтин. Съветските лагери недвусмислено показват, че насилственият труд въобще не е основната им цел: този вид труд е обичайното състояние за всички руски работници, лишени от правото свободно да се придвижват от място на място и изложени на възможността всеки момент да бъдат преместени на работа където и да било. Налице е една икономическа безполезнаост, защото в действителност става дума за „фабрики на смъртта“: към затворените в лагерите се отнасят така, сякаш те вече не съществуват и преживяванията им не интересуват никого; „сякаш хората са се превърнали в трупове и някакъв обезумял дух ги е спрял на пътя между живота и смъртта, та да се позабавлява, преди да ги пусне до вечния покой. И не толкова бодливата тел, а именно майсторски изфабрикуваната нереалност поражда чудовищните безчинства и в крайна сметка представя изтреблението като съвсем естествена мярка“ (Аренд 1993: 193). Оттук и объркването на здравия разум, който постоянно се пита: що за престъпление са извършили тези хора, за да търпят такива чудовищни мъки? Оттук и абсолютната невинност на жертвите – никой не може да заслужи подобно тегло. Оттук, най-сетне, и

гротескната безразборност при подбор на лагеристите в съвършената държава на терора: подобно „наказание“ еднакво основателно или неоснователно може да се стовари върху всеки един човек. Няма съмнение, че в цялата човешка история лагерът е единствената обществена форма, която позволява установяването на тотално господство. Тук всяка спонтанност, дори и в нейните най-интимни изяви, е заличена: това е образцовият „гражданин“ на тоталитарната държава. Абсурдното безсмислие и циничната антипрактичност на лагерите са привидни: те са най-важната институция, с която властта защитава и съхранява себе си. „За тоталитарните режими всеки човек, все още непревърнал се в сбор от животински реакции и механично изпълнявани функции, е съвършено излишен. Тоталитаризмът цели не налагането на деспотична власт над хората, а установяването на система, в която хората са ненужни. Тоталната власт може да се постигне и запази само в свят на условни рефлексии, на марионетки, у които няма вече и следа от спонтанност“ (Арендт 1993: 208).

Заключително обобщение: светът на безкрайното умиране, в който на хората е втъплено, че са излишни чрез живот, в който наказанията се налагат без връзка с нарушението на закона, експлоатацията е без полза, трудът не произвежда продукт, е свят, в който всеки следващ ден е възпроизводство на безсилието. Но в рамките на тоталитарната идеология няма нищо друго освен логика: след като лагеристите „наистина“ са гниди, съвсем логично е да бъдат изтребвани с отровен газ; след като са дегенерати, не бива да им се позволява да разпространяват заразата сред цялото население; след като са „робски души“, опитите за превъзпитание биха били само загуба на време. Лагерите представляват лаборатории за изпитване на измененията в човешката природа и поради това те са срам не само за жертвите и за онези, които са господствали над тях по силата на „научни“ стандарти, а за цялото човечество. Въпросът не е само в страданието или в броя на жертвите; застрашена е самата същност на човека, която макар тези експерименти и да не успяват да променят, в действителност успяват да смажат. Тоталитарната убеденост, че всичко е възможно доказва единствено, че всичко може да бъде унищожено. „Опитът за постижимост на всичко рогди престъпления, които човек нито е в състояние да накаже, нито да прости. Когато невъзможното се превърне във възможно, то става ненаказуемо, непростимо, абсолютно зло, надхвърлящо понятните и обясними мерзки мотиви като себелюбие, ненаситност, скъперничество, ненавист, алчност и малодушие – поради това на него не могат да противостоят нито отмъстителен гняв, нито всесилна любов, нито опрощаващо приятелство. Също както жертвите във фабриките на смъртта или на бунцието на забвението в очите на своите палачи вече не

са „човеци“, така и новият вид престъпници остават извън границите на еднородното схващане, че всички хора са грешни“ (Арент 1993: 211). Пред нас е „радикалното зло“, неподдаващо се на пълно разбиране и изчерпателно обяснение, защото е свързано с появата на обществена система, в която всички хора са станали еднакво излишни: „живи трупове, подлежащи на масово унищожение“.

Именно в подобен социално-исторически контекст трябва да възприемаме, мислим и интерпретираме, за да разберем в действителност, гениалният унгарски филм *Синът на Шаул*. Това е художествено произведение, което представя една конкретна форма, не генерализирано колективна, групова или общностна, а строго индивидуална, на съпротивително поведение срещу системата на тоталитарното господство, изкристализирала и поддържана от въпросното уникално пространство – лагерът на смъртта. Нещо повече, в „съвършенното общество на терора“, където човешката смърт е радикално отделена от всеки един индивид и не принадлежи на никоя отделна личност; където, в резултат, смъртта е напълно анонимизирана и тотално обезсмислена като закономерен и логичен завършек на човешкия живот, подобна рефлексивна киноперспектива осъществява реален политически пробив в самите социално-исторически условия за възможност на смъртоносната власт – умъртвеното тяло не трябва да бъде изпелено, а опято и погребано, за да не бъде забравяно. Да разнасяш човешки труп на 14-годишно момче през цялото време по протежението на трагичния сюжет, с единствената цел да намериш равин, който да произнесе съответните молитви за успокоение на душата на мъртвия, а след това – конкретно място, където да го погребеш, и следователно, където ще има гроб, знак и име, накратко, „вечна памет“, в действителност означава проява не на героизъм или на мъченичество, а индивидуална съпротива срещу обществената архитектура на тоталитарната система, която оставя единствено масови безименни гробове, безкрайни камари от обезличени тела и превръща човешката плът в тонове пепел, която бива разпиляна с вятъра. Присвояването на момчешкото тяло от евреина-зондерчлен Шаул, връщането на човешката смърт в притежанието на починалия индивид, свързването на неговата конкретна личност със целия живот, който той е живял, от самото му начало до самия му край, е големия политически залог, който трябва да бъде спечелен. А за социалното конструиране на подобен смисъл си струва да се живее в лагер на смъртта.

Литература:

- Агамбен**, Джорджо 2004: *Homo Sacer*. София: Критика и Хуманизъм [orig. Giorgio Agamben. *Homo Sacer. Il potere sovrano e la nuda vita*].
- Арендт**, Хана 1993: *Тоталитаризмът*. София: Панорама [orig. Hannah Arendt. *The Origins of Totalitarianism*].
- Арендт**, Хана 1997: *Човешката ситуация*. София: Критика и хуманизъм [orig. Hannah Arendt. *The Human Condition*].
- Арендт**, Хана 2004: *Айхман в Йерусалим*. Репортаж за баналността на злото. София: Сиела [orig. Hannah Arendt. *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*].
- Делюз**, Жил, Феликс **Гатари** 2004: *Анти-Едип: Капитализъм и шизофрения*. София: Критика и хуманизъм [orig. Gilles Deleuze, Felix Guattari. *Anti-Edip. Capitalisme et schizophrénie*].
- Дуоркин**, Роналд 2003: *Да се отнасяме към правата сериозно*. София: Критика и хуманизъм [orig. Ronald Dworkin. *Taking Rights Seriously*].
- Фуко**, Мишел 1992: *Генеалогия на модерността*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Фуко**, Мишел 1998: *Надзор и наказание. Раждането на затвора*. София: УИ „Св. Климент Охридски“ [orig. Michel Foucault. *Surveiller et punir. Naissance de la prison*].
- Фуко**, Мишел 2000: *Аномалните. Цикъл лекции в Колеж дьо Франс, 1974-1975*. София: ЛИК [orig. Michel Foucault. *Les Anormaux. Cours au College de France. 1974-1975*].
- Фуко**, Мишел 2003: *Трябва да защитаваме обществото*. Цикъл лекции в Колеж дьо Франс, 1975-1976. София: ЛИК [orig. Michel Foucault. *Il faut défendre la société. Cours au College de France. 1975-1976*].
- Agamben**, Giorgio 2005: *State of Exception*. Chicago: University of Chicago Press.
- Arendt**, Hannah 1961: *Between Past and Future: Six Exercises in Political Thought*. London: Meridian.
- Arendt**, Hannah 1972: *Crises of the Republic: Lying in Politics; Civil Disobedience; On Violence; Thoughts on Politics and Revolution*. New York: Harvest/HBJ Book.
- Benhabib**, Shiyla 2003: *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*. London: Rowman & Littlefield Publishers.
- Foucault**, Michel 1980: *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*. New York: Pantheon books.
- Foucault**, Michel 1988: *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1977-1984*. New York: Routledge.
- Habermas**, Jurgen 2000: *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory*. New York: MIT Press.

СЕМИОТИЧНИ ПРОБЛЕМИ ПРИ РЕАЛИЗАЦИЯТА НА ДОКУМЕНТАЛНИ ФИЛМИ ЗА МАСКАРАДНАТА ОБРЕДНОСТ ИЛИ ОЩЕ НЕЩО ЗА ВИЗУАЛНАТА АНТРОПОЛОГИЯ

Проф. д-р Георг Краев

Нов български университет,

департамент „Музика“

e-mail: georg.kraev@gmail.com

***Резюме:** В текста се прави опит да бъдат анализирани някои съществени проблеми на визуалната антропология: от една страна „етнографското“ заснемане на маскарадните игри, а от друга – дълбокото не познаване на поетиката /семиотиката/ на българската маскарадна обредност. Разглеждат се функционирането на класическата фолклорност в специфичния хронотоп на цикличността, повторението, и нейното възприемане и представяне в съвременността в линейна перспектива.*

***Ключови думи:** класическа фолклорност, фолклорна картина на света, етносемиотика, народни умотворения, ергенска маскарадна обредност*

В така наречения „глобален свят“ едно от малкото неща, останало „неглобализирано“ е документалният етноложки филм. Май и не е възможно да се глобализира този продукт на визуалната антропология, защото самата идея за етнографски филм, образът за етнографския филм по своята природа е тип редакция, плеонастична редакция на устността на народните умотворения. И именно като плеоназъм този тип филм е „маската“ на не-фолклорната култура, на книжовността. Сиреч, етнографският филм сам по себе си „глобализира“ устността на народните умотворения, на етническите стереотипи и ги превръща в завещание, в наследство на културата за идните поколения, в опит за визуално наследство. Идните поколения обаче, „четат“ етнографския филм – „маската“ на българските народни умотворения, класическата фолклорна култура, линейно, така както се чете книга, докато класическата фолклорност е „кръгова“, циклично повтаряема.

В реда на тези мисли, простете за клишето, на етнографския филм като тип маска на класическата устност, не му е потребен да бъде „национален“ по простата причина, че той е винаги локален. Още повече, у нас на административно равнище е твърде неясно кое е „национално“ и кое е „народно“, кое е „държавно“ е никому неизвестно. Както и да е, това е друг проблем за анализ.

Обаче класическите ни народни умотворения не познават маската.